

4) посилити ефективність діяльності судової влади та правоохоронних органів АРК щодо забезпечення всіх конституційних прав депортованих громадян;

5) відновити пам'ятки історії та архітектури, історичні топоніми [15, с.4];

6) подолати радянські стереотипи стосовно кримських татар часів окупаційного режиму в Україні (1941–1944);

7) проголосити АРК національно-територіальною автономією у складі України.

Такий комплексний та стратегічний підхід, який відповідає рекомендаціям Ради Європи та ОБСЄ для України, дозволить депортованим громадянам стати не об'єктом, а суб'єктом політико-правового процесу ухвалення рішень, **створити умови щодо управління АРК усіма його етносами**. Це буде слугувати зниженню потенціалу етнічного конфлікту в Автономній Республіці Крим.

Список літератури: 1. Табачник Д. З турботою про депортованих // Урядовий кур'єр. 2004. 20 лютого. 2. Підсумки перепису населення України // Моя Батьківщина. 2003. №1. 3. Витяг із стенограми засідання Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України // Кримські студії: інформаційний бюлетень. 2002. № 5-6. 4. Москаль Г.Г. Тези доповіді на засіданні Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України // Вісник Держкомнацміграції України. 2002. № 4; Сенсационные находки в Ханском дворце // Моя Батьківщина. 2004. №4 (лютий). 5. Офіційний вісник України. 2000. № 15. Ст.603. 6. Копиленко О.Л. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу: Монографія. К., 2002. 7. Громик Г. Навчитися розуміти і поважати одне одного // Голос України. 2004. 26 лютого. 8. Кулик В. Зовнішнє втручання у внутрішні етнополітичні конфлікти: участь Верховного Комісара ОБСЄ з питань національних меншин у розв'язанні кримської та кримськотатарської проблем // Кримські студії: інформаційний бюлетень. 2002. №5-6. 9. Копиленко О. Л. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу: Монографія. К., 2002. 10. Європейська Комісія проти расизму та нетерпимості. Друга доповідь по Україні, прийнята 14 грудня 2001 року // Кримські студії: інформаційний бюлетень. 2002. № 5-6. 11. Місцеві культури Криму і їхня роль у майбутньому України // Кримські студії: інформаційний бюлетень. 2002. № 5-6. 12. Рекомендації за підсумками проведення «Моніторингу дотримання прав національних меншин в Україні» // Вісник Держкомнацміграції України. 2002. № 4. 13. Дашутін Г. Центральноросійська ініціатива як інструмент євро інтеграції // Голос України. 2004. 2 квітня. 14. Хоменко В. Війна за кримські гектари: перша кров // Голос України. 2004. 5 лютого. 15. Кулик О. Злагодя зміцнює міжнаціональні відносини // Урядовий кур'єр. 2004. 27 березня.

Надійшла до редколегії 05.04.04

М.Г. Чорний

ЛІБЕРАЛІЗМ ЯК СУСПІЛЬНО-ПРАВОВА ПОЗИЦІЯ

Україна переживає непрості часи формування демократичного суспільства. Цей процес зумовлює глибинні перетворення в політичній, економічній та духовній сферах нашого життя.

Сучасні суспільно-правові науки в Україні зіткнулися з проблемою методологічної кризи, яку можна витлумачити як загальну парадигмальну кризу суспільних наук. Це об'єктивне явище, яке пов'язано з переходом від монометодологічної системи правової науки до поліметодології.

Спираючись на концепцію розвитку науки Т.Куна, зазначимо, що для подальшого розвитку теоретичних знань необхідно звернутися до використання історичного підходу в аналізі наукової діяльності. Сьогодні українська правнича наука знаходиться на стадії «кумулятивної фази» (за термінологією Т.Куна), тому звернення до національних і світових філософсько-правових та теоретично-правових традицій дає змогу сформулювати нові парадигмальні принципи українського правознавства.

Повернення України в русло загальноєвропейського цивілізаційного розвитку бачиться виключно на шляху ринку, демократії, широких особистих прав і свобод громадян. У цій ситуації неминуче підвищується інтерес до ідеології та цінностей лібералізму, рівно як і до діяльності ліберально-демократичних партій, що існували в Україні, оскільки саме лібералізм свого часу заклав підвалини західної моделі демократії. Очевидно і цілком закономірно, що об'єктивний аналіз минулого дає можливість певною мірою прогнозувати майбутнє.

Досягнення сучасної західної демократії значною мірою пов'язані з розвитком лібералізму як політичної ідеології, правової концепції, соціальної практики. Так історично склалося, що підґрунтям західного типу демократії стали базові ліберальні ідеї часів буржуазних революцій XVII-XIX ст. – свобода особи і рівність прав.

Відомо, що історично для українського народу було характерним прагнення до індивідуальної свободи і рівноправності в громадському житті, тому є достатньо причин припускати, що українські національні традиції виступали однією з умов вкорінення ліберальних ідей в Україні. Ліберальні погляди українського суспільства формувалися і еволюціонували паралельно зі «свідомим лібералізмом» та демократизмом, що розвивалися на загальноєвропейському ґрунті. В Україні ці ідеї синтезували східні і західні концепції лібералізму.

Історична традиція, ширі патріотичні почуття, овіяні ліберально-демократичними ідеями свого часу, сприяли українському національному відродженню у ХХ ст. Українська політична думка сприйняла й асимілювала на місцевому терені прогресивну для свого часу ліберальну ідею національної держави. Для України це було відлуння тих гучних ліберальних політичних зрушень у житті Європи, які відбулись в середині та другій половині ХІХ ст.

Можна зазначити, що український лібералізм починає розвиток, так би мовити, з «другого такту» загальноєвропейського процесу розвитку лібералізму. Об'єктивні умови історичного минулого нашої Батьківщини не сприяли вкоріненню першої хвилі ліберальних ідей, що проходила під гаслом свободи економіки від втручання держави. Лібералізм, що скидав станове обмеження і диктував феодальній політичній системі в економічній сфері, прийшов в Україну з гаслами національної свободи. Так, спалах лі-

беральних ідей XVIII – початку XIX ст., який відбувся в Англії, Франції, Сполучених Штатах Америки, не міг бути відчутний в той же час в Україні і, тим більше, відобразитись на її соціальному житті. Але в цім є своя перевага, оскільки в українській суспільно-правовій думці ліберальні ідеї сприймались вже не як деструктивна сила, а як опрацьована парадигма соціального прогресу.

Ліберальна ідеологія, орієнтована на шлях поступових реформ, в загальноісторичному плані повністю підтвердила свою доцільність. Побудоване на її основі європейське суспільство продемонструвало свою силу і здатність до оновлення та вдосконалення. Історичний досвід свідчить, що лібералізм забезпечує необхідний баланс влади та громадського контролю над нею. Нині лібералізм в Україні стає актуальною світоглядною та політико-правовою концепцією.

У сучасну вітчизняну політичну практику термін «лібералізм» повернувся в останньому десятилітті XX ст., але його застосування було тільки зовнішнім наслідуванням забутої партійної ідеології, яка існувала в межах нетривалої історичної практики багатопартійності на українських землях на межі XIX-XX ст. Тому в більшості випадків звернення до побудови політичних програм на підставі ліберальної парадигми в сучасній партійній практиці в Україні має вигляд модернізації лібералізму початку XX ст. Навіть численні «Хрестоматії ліберальної думки», які з'явилися за останнє десятиліття, – це «трансляція» поглядів ліберальних політичних діячів 1910-1930 рр.

Цікавим здається спостереження за сучасними науковими публікаціями, які стосуються тлумачення і самого терміну «лібералізм», і пояснення ідей лібералізму. Відчувається певна нечіткість і аморфність визначень, посилання на «складність питання», скажімо, як це робить В.Ф.Пустарнаков в статті «Была ли у русского либерализма своя философия?». Навіть сама етимологія цього терміна трактується дуже різноманітно. Звернутися до етимології цього слова нас вимагає європейська гносеологічна традиція, яка сформувалася ще за часів Сократа, і передбачає визначення, «найменування» об'єкта дослідження як обов'язкову процедуру процесу пізнання. Ми повинні притримуватись певних стійких правил етимологічного аналізу при тлумаченні терміна «лібералізм» і, виходячи з його етимології, будувати систему інтерпретації суспільно-правової природи лібералізму. Пригадаймо, що термін «лібералізм» походить від латинського слова *liberalis* (вільний).

Безумовно, змістове наповнення поняття змінювалось в залежності від часу і розуміння соціальної несвободи. У сучасній науковій літературі ми можемо знайти різні інтерпретації цього слова, навіть не зовсім коректні. Так, у роботі В.П. Заболотького «Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія», з посиланням на Короткий етимологічний словник латинської мови Т. Таке-ра 1931 р., можна зустріти тлумачення походження слова «лібералізм» від слів з «загальноєвропейським корпусом значень, семантично споріднених з життям взагалі (наприклад, німецьке *Leben*), його основоположними про-явами (слов'янське «любов», німецьке «*Lieben*», англійське «*love*»), повно-

тою життєвих сил і можливостей» [1, с.44]. Звичайно, як один з варіантів інтерпретації смислу даного терміна подібний підхід має право на існування, але в наведеному прикладі автор чомусь змінив в своєму семантичному аналізі корінь слова *lib-* на *lov-, leb-*. Попри всю оригінальність такого тлумачення, з паном Заболоцьким можна погодитись в головному: «Поняття «ліберального» відноситься до базово-універсальних понять соціальної теорії» [1, с.46]. Таким чином, нам необхідно з'ясувати зміст цього поняття, концептуальні підходи до історичної традиції та сучасного тлумачення ідеї лібералізму.

Якщо спробувати дати найширше визначення лібералізму, то можу було б застосувати поняття «світоглядна позиція». Таке розуміння лібералізму є найбільш адекватним, оскільки відбиває його всеохоплюючу природу. Прийняття цього визначення дає нам змогу погодитись з багатьма дослідниками, які наполягають на тому, що лібералізм – це система різноманітних соціальних практик, які базуються на світоглядних принципах теоретичного структурування і практичного освоєння соціальної дійсності.

Стрижнем цієї світоглядної позиції, на наш погляд, виявляється абсолютизація ідеї індивідуальної свободи. Довести це можливо, якщо звернутися до історії лібералізму. Класичні ліберальні погляди XVIII, наприклад, базувались на ідеї звільнення громадянина від державного примусу. Від «держави-монстра», що поглинає свободу людини, автори ліберальних концепцій доби раннього капіталістичного суспільства прагнули перейти до побудови «держави-служниці», де громадянин відчуває опіку держави і захист його прав. Приватна власність і свобода підприємництва – ось гасла, які розкривали суть ліберального поняття свободи.

Наступний крок у розвитку лібералізму пов'язаний з виявленням причин, що стримують розвиток індивідуальної свободи, і механізмів її реалізації. Зняття станових, релігійних та політичних обмежень – зміст лібералізму як суспільно-правової концепції. Конституційний лад і національна держава – механізми реалізації індивідуальної свободи, які пропонує і вдало використовує лібералізм XIX ст.

Лібералізм у своєму розвитку переживає не одну кризу і найгострішою можна назвати рубіж XIX-XX ст., коли адепти цієї ідеї зіткнулись з проблемою швидкого розширення політичних прав в європейських країнах. Ідея реалізації прав особи через реалізацію прав спільноти, яку запропонували соціалісти, спричинила внутрішню кризу в лібералізмі. Лібералізм в класичному марксистському баченні стає вадою соціального прогресу. Але погодитися з цим було б помилкою, оскільки суть ліберальної ідеї не дуже відрізняється від ідеї соціалістичної. Різниця лише в темпоральності змін, а не в принциповому їх запереченні. Розуміння соціальної свободи в цих домінуючих в XX ст. суспільно-правових концепціях різняться в нюансах: «свобода для всіх» (соціалізм), і «свобода для кожного» (лібералізм).

Різноманіття ліберальних ідей, яке часом доходить до протиріччя початкової і кінечної тези, не повинно сприйматися сучасним дослідником як відсутність системи. Кричуща відсутність системи – результат старого нометодологічного підходу до вивчення проблеми. Ми повинні зрушити

аналіз суспільно-правової природи лібералізму в бік застосування поліметодології. Треба наголосити на діалектичності лібералізму. Визначивши свободу як інструмент перетворень, лібералізм відкрив *kausu sui* соціальних перетворень. Проголошення свободи індивіда має наслідок – прискорення розвитку. Прискорення розвитку, в свою чергу, не завжди сприяє розширенню свободи громадян – це та діалектична суперечність, з якою довелося зіткнутися лібералізму на початку ХХ ст. Прискорення, яке виходить з-під контролю, стає небезпечним. Це відкриття було причиною політичного реакціонізму ліберальних діячів у часи революційних криз.

Давши визначення лібералізму як світоглядній позиції, ми повинні зосередитись на його принциповій ознаці – здатності до трансформації. Можливо, у рамках цього визначення лібералізм набуває ознак творчої, активної сили, яка спонукає людину до дій, змін, усунення перешкод індивідуальній свободі. Теоретично неможливо уявити собі суспільство, яке задовольнило б прихильника світоглядної позиції лібералізму. Це не соціальний перфекціонізм, а критичне ставлення до соціальної дійсності і прагнення її раціоналізації. Можливо, лібералізм можна ототожити з прагненням удосконалення, природнім людським бажанням заступити за межу соціального обрїю. Саме в цьому розкривається руйнівна сила лібералізму. Поступове зняття соціальних обмежень призводить до якісних змін суспільного життя. У кінці-кінців певний соціальний устрій розбирається як цегляна стіна, змінюючи і вигляд, і призначення.

Таким чином, аналіз лібералізму як суспільно-правового феномену надає можливість розкриття системи позбавлення людини від обмежуючого тиску з боку інших осіб і соціальних структур. Проведення дослідження ідей лібералізму відкриває знання принципів соціальних перетворень без застосування шоківих, дестабілізуючих, стрибкоподібних прийомів. За своєю суттю знайомство з системою принципів лібералізму в суспільно-правовій сфері робить доступним розуміння еволюційних зрушень у розвитку суспільства.

Сучасне українське суспільство потребує детального опрацювання та модернізації класичних принципів основних правових принципів ідеології лібералізму, на яких здебільшого ґрунтується і українська ліберальна традиція. По-перше, пріоритет прав особи – класичний принцип ліберальної ідеї формування держави на засадах політичної свободи, витлумаченої як системи прав людини і громадянина, недоторканність особи, життя, приватного листування, національності (мови); як свободу совісті, друку, об'єднань, носіння зброї, вибору житла і занять, а також право позову до посадової особи чи відомства та протидію незаконним діям чиновників. Згідно з цією ідеєю, рівність усіх у громадянських правах та обов'язках не може бути скасована жодним законодавчим актом. Концептуальна домінанта такого співвідношення громадянин – суспільство – держава.

По-друге – ідея пріоритету права. Цей принцип у лібералізмі є формулою розуміння громадянських прав і обов'язків, що передбачає з одного боку громадянина, як дисципліновану правом та стійким правопорядком особу, з другого – особу, яка наділена всіма правами, і вільно ними корис-

тується. «Головний і найсуттєвіший зміст права складає свобода, – пише Б. Кістяківський, – щоправда, це свобода зовнішня, відносна, обумовлена суспільним середовищем. Але внутрішня, більш безвідносна, духовна свобода можлива лише за наявності свободи зовнішньої: остання є найкраща школа для першої.» Державна влада із влади сили має стати владою закону – у цьому сенсі, на думку прихильників лібералізму, важливого значення набуває судова влада, громадський суд. Ці ідеї мають найпотужніший вплив на формування вітчизняної концепції правової держави, тому доцільно буде провести ретельний аналіз положень праці «Соціальні науки і право», в якій Б. Кістяківський запропонував ліберальну формулу правового устрою «як складного апарату, в якому частина сил діє механічно». Проте для приведення в дію цього апарату та для його правильної роботи необхідна безперервна духовна активність усіх членів суспільства.

Надзвичайно актуальна і важлива проблема перехідного суспільства, де нібито можливо йти на обмеження прав та свобод громадян. Особливості її вирішення українськими лібералами надають змогу критичного аналізу сучасних соціально-політичних криз і демократичних методів їх вирішення.

Самоврядування у системі правової концепції лібералізму – основа демократичного суспільства і тому цей соціальний інститут не лише форма децентралізації держави, а й механізм суспільно-політичного ладу. Ключове місце в ліберальній концепції держави посідає громадянин та громада. Таким чином, ми маємо можливість дослідити зародження ідеї громадянського суспільства на національних філософсько-правових теренах.

Проблема принципів функціонування громадянського суспільства в теоретико-правових концепціях вітчизняних прихильників лібералізму в новому ракурсі висвітлює і принципи організації влади. Вона будується за схемою «знизу доверху», де всі інститути самоврядні та діють в єдиному ланцюгу: громадянин – громада – волесть – повіт – область – держава (лише державні органи не є самоврядними). Тобто у схемі організації місцевого самоврядування закладена так звана громадянська модель, що на сьогодні стала основою Європейської хартії місцевого самоврядування.

Говорячи про рецепцію лібералізму в сучасній Україні, ми повинні пам'ятати про існуючі методологічні небезпеки у побудові аналогічного дослідження. Перша – це спроба продовжити традицію «класики» вітчизняного лібералізму рубежу XIX-XX ст. На перший погляд, є зовнішня аналогія – побудова незалежної Української держави, але ми повинні враховувати, що між цими схожими процесами майже вікова лакуна, яка заповнена іншим за змістом і спрямованістю суспільно-правовим досвідом тоталітарного суспільства. Крім того, сама ліберальна ідея національної держави в її столітньому розумінні зараз виглядає анахронізмом. Така модернізація минулого – помилка, що може мати вкрай небажані результати.

Друга можлива методологічна помилка дослідження лібералізму – вестернізація сучасної системи суспільно-правових відносин в Україні. Лібералізм не дає універсальних рішень, які призводять до єдиного бажаного ефекту. У деяких дослідженнях простежується звичайне механічне перенесення сталої лібералістичної термінології на опис вітчизняної суспільно-

правової системи. Звісно, тут можна заперечити, що всі суспільства відрізняються одне від одного лише за ступенем відносної переваги одних елементів над іншими та схемою їх поєднання, але специфіка соціально-гуманітарного знання полягає в здатності виявлення особливого. Запорукою дієвості лібералістики в Україні є її здатність виявити власні схеми і методи обмежень індивідуальної свободи, які притаманні українському суспільству. Західний лібералізм дає приклад одного з можливих шляхів розвитку суспільства, позначає проблеми, які поки ще тільки гіпотетично можливі для вітчизняного суспільства.

Таким чином, звертаючись до аналізу вітчизняного лібералізму, ми маємо змогу закласти підґрунтя для виходу з методологічної кризи і побудови сучасної правової парадигми. Оскільки саме в лібералізмі народилися ідеї конституціоналізму і самоврядування, розроблялися теоретичні основи для створення інститутів правової держави і громадянського суспільства, то нам необхідно звернутися до аналізу теоретико-правової спадщини лібералізму, щоб спрямувати правову розбудову держави в руслі загальноєвропейських процесів і прискорити інтеграцію українського суспільства з Євросоюзом.

Список літератури: 1. Заболоцький В.П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія. Донецьк, 2001.

Надійшла до редколегії 03.05.04

В.С. Макарчук

РАДЯНСЬКО-НАЦИСТСЬКА «ЗМОВА» 23 СЕРПНЯ 1939 Р. У СВІТЛІ ДОКТРИНИ ІНТЕРТЕМПОРАЛЬНОГО ПРАВА

Свого часу, ще за кілька років до розпаду СРСР, відомий радянський історик Л. Безіменський оприлюднив секретний протокол до пакту Ріббентропа-Молотова і зробив досить несподіваний висновок: «Можна констатувати, що за змістом жодний з пунктів не виходив за рамки широко розповсюдженої у ті часи практики. Аналогічні секретні домовленості малися у демократій з Англією, Італією, Німеччиною, а також у Польщі. Але саме аналогія примушує поставитися з додатковою суворістю до тексту, відомому лише у копії. Чи все у ньому вірно передає оригінал, якби він існував» [1]. Вказана теза не викликала заперечень у присутніх на «круглому столі» світил радянської науки – В. М. Фаліна, В. Л. Малькова, О. А. Ржешевського, В. Я. Сіполса, А. А. Іскандерова. Що це – безсоромність радянської «партійної» науки, особиста блаж відомого історика чи, зрештою, щось інше?

Ретельний аналіз тексту секретного протоколу, рівно як непевність радянської позиції у першій половині вересня 1939 р., не дають підстав говорити про те, що Ріббентроп і Молотов у серпні 1939 р. погодили «четвертий поділ Польщі» де-юре. Сторони домовилися лише про «сфери інтересів», тобто ті території, на які сторона-контрагент не повинна претендувати в майбутньому – за будь-якого розвитку подій. Радянський Союз де-юре не брав на себе жодного зобов'язання здійснити військову операцію